

Peter Ekamper en Frans van Poppel

Liefde met en zonder grenzen. De geografische horizon van huwelijkspartners in Limburg in de negentiende en vroege twintigste eeuw

In typering van Limburg in de negentiende eeuw vormt de gebondenheid aan de buurt, de plaats en de regio een vaak terugkerend element.¹ De typische Limburger identificeerde zich, zo wil het verhaal, in de negentiende eeuw primair met zijn eigen woongemeenschap, stad of dorp. De gezichtseinder van de meeste Limburgers zou niet verder hebben gereikt dan enkele buurdorpen, waarin meestal ook de huwelijkspartners werden gevonden. Contacten buiten het dorp bleven doorgaans beperkt tot familiefeesten, marktbezoeken, kermissen en bedevaarten en volstonden niet om een bovenlokaal bewustzijn tot ontwikkeling te brengen. Het gevolg was een sterk lokalisme, dat zich uitte in een geringe geografische mobiliteit en een overwegend lokale belangstelling.² De identificatie met de lokale gemeenschap, en later ook met de provincie als geheel, betekende dat Nederlands-Limburg zich lang weinig betrokken voelde bij het overige Nederland. De heersende opvatting is dat de Limburgers eerder op het buitenland, het Rijnland, Belgisch-Limburg en Luik waren georiënteerd.³ Maastricht en omstreken waren economisch, sociaal en cultureel op België gericht, een situatie waarin pas in de loop van de twintigste eeuw verandering zou zijn gekomen.⁴

Vanaf het einde van de negentiende eeuw ging Limburg zich steeds meer op het westen en noorden van Nederland oriënteren. De door de overheid op gang gebrachte exploitatie van de Staatsmijnen brak de gesloten en door tradities beheerste agrarische dorpsamenleving open. De afsluiting van de staatsgrenzen in de jaren 1914-18 versterkte de oriëntatie op de rest van Nederland. Door spoorwegen, handelsverbindingen, scholen, kiesrechtuitbreiding, maar ook door internationale politieke ontwikkelingen, werd Limburg steeds hechter met de Nederlandse natiestaat verbonden. De openheid naar Duitsland en België en de contacten over de grens werden daardoor geringer, de landsgrens werd betekenisvoller in het culturele leven. Tussen het noorden, het midden en het zuiden van de provincie lijken echter wel duidelijke verschillen te hebben bestaan in de mate waarin zij op de lokale gemeenschap, op de provincie als geheel, op de rest van Nederland, of op het buitenland waren georiënteerd.

1 A. Knotter, 'Inleiding', in: *idem* (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit* (Zwolle 2009) 13; J. Perry, "'t Nachtegaaltje zingt". Regionalisme in Nederlands-Limburg 1900-1950', in: *ibidem*, 187-228, aldaar 189.

2 P. Nissen, 'De ontplooiing van het regionaal zelfbewustzijn in beide provincies Limburg na 1839', in: *ibidem*, 73-98.

3 P. Orbons en L. Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders. Een moeizaam integratieproces', in: *ibidem*, 33-72.

4 W.J.M.J. Rutten, 'Twee nationaliteiten op één kussen: huwelijk en partnerkeuze in de Zuid-Limburgse grensstreek in de negentiende en twintigste eeuw', in: J. Kok en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid: twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005) 159-180.

Jong gehuwd paar gearmd op de fiets, Midden-Limburg 1927. Fotocollectie Spaarnestad Photo.

Verschillen in ruimtelijke oriëntatie hingen ook samen met de sociale klasse. Zo wijst Nissen erop dat zich onder de elite, zoals parochiegeestelijken en onderwijzers, als eerste een bovenlokale verbondenheid ontwikkelde. De Limburgse elite functioneerde na 1840 op landelijk niveau. Anderzijds bracht de exploitatie van de mijnen een nieuwe sociale groep in beeld: mijnwerkers hadden een andere arbeidssituatie en een nieuwe levensstijl. Werken en wonen werden gescheiden en er kwamen vaste werktijden. De komst van de mijnen bracht een grootscheepse immigratie van niet-Limburgers met zich mee. Dat alles zal de geografische blik van de groep sterk hebben veranderd.⁵

Geografische herkomst van huwelijkspartners

Veel van de genoemde aspecten zijn nog nauwelijks systematisch onderzocht. Het ontbreekt daartoe ook aan vergelijkend materiaal. Dit soort vragen met betrekking tot de geografische horizon van de Limburgers kunnen wel op indirecte wijze worden beantwoord. De feitelijke sociale interactie tussen Limburgers van alle rangen en standen, de ontwikkeling ervan in de loop van de tijd, de verschillen tussen Limburgers in noord, zuid en midden, of die tussen sociale klassen, kunnen voor een lange reeks van jaren worden bestudeerd met behulp van gegevens over de geografische herkomst van de huwelijkspartners. Huwelijksrelaties zijn wel betiteld als een 'echte barometer van de intensiteit van de sociale relaties'.⁶ Huwelijken worden immers zelden gesloten zonder dat er regelmatig en frequent contact is geweest tussen de betrokken partijen. Afstanden tussen huwelijkspartners vormen daarom een goede indicatie van de intensiteit van sociale contacten personen uit andere regio's.⁷ De ruimtelijke nabijheid van huwelijkspartners (geografische endogamie) geeft een indruk van de mate van contact tussen gemeenschappen.⁸ Verandering van de afstanden tussen huwelijkspartners geeft tevens een beeld van de mate van modernisering: als de lokale gemeenschap niet langer de enige plaats is waar sociale relaties zich ontwikkelen, maken mensen zich niet alleen los van die omgeving, maar ook van de beperkingen die gewoonten en praktijken hen opleggen.⁹ Omdat de afhankelijkheid van ouderen en het contact tussen de generaties sterk onder invloed staan van de mate waarin mannen en vrouwen

5 S. Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg; herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 123 e.v.

6 F. Logie, 'Grens en sociale relaties: huwelijkskringen als voorbeeld van de sociale invloed van staatsgrenzen', *De Franse Nederlanden. Les Pays Bas français* 11 (1986) 45-68; Y. Van Wettere-Verhasselt, 'Huwelijkskringen, een voorbeeld van de sociale invloed der staatsgrenzen', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 36 (1967) 265-271; *idem*, 'Aspecten van de menselijke aardrijkskunde langsheen de Belgisch-Nederlandse grens', *Geografisch Tijdschrift* 3 (1969) 409-418.

7 D.A. Coleman en J.C. Haskey, 'Marital distance and its geographical orientation in England and Wales, 1979', *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 11 (1986) 337-355.

8 K.D.M. Snell, 'English rural societies and geographical marital endogamy, 1700-1837', *Economic History Review* 55 (2002) 262-298.

9 A. Giddens, *The consequences of modernity* (Cambridge 1990).

een partner binnen hun lokale gemeenschap vinden, kan ook het familieleven door verruiming van de huwelijksmarkt veranderingen ondergaan.¹⁰

Rutten gebruikte gegevens over de herkomst van huwelijkspartners om de effecten van de staatsgrenzen op de geografische horizon van de Maastrichtse bevolking en die van enkele aangrenzende gemeenten te bepalen.¹¹ Grenzen kunnen werken als een hinderpaal voor huwelijksrelaties omdat de ontmoetingsplaatsen van jongeren, zoals scholen, nationaal ingekaderd zijn. Ook de verkeersinfrastructuur is veelal nationaal georiënteerd. Rutten vergeleek de herkomst van de huwelijkspartners in Maastricht omstreeks 1830, 1870 en 1910 en constateerde een sterke toename van de oriëntatie op de Nederlandse provincies en een afname van de (op zich al geringe aantallen) partners afkomstig uit Belgisch-Limburg. In een latere studie, voor een deel gebaseerd op gegevens over dezelfde gemeenten maar zich uitstrekkend over een langere tijdsperiode, concludeerde hij dat de vernederlandsing van de huwelijksmarkt in Zuid-Limburg zich meteen begon af te tekenen toen de afscheiding van België een feit was.¹² Rutten liet ook zien dat de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt een grote invloed hadden op de keuze van de huwelijkspartners. In het bijzonder de opkomst van het Luikse industriegebied verminderde contacten tussen mogelijke Belgische en Nederlandse partners.

In dit artikel gebruiken we vergelijkbare huwelijksgegevens om licht te werpen op de veranderende geografische oriëntatie van de Limburgers in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Onze analyse is gebaseerd op een bestand van huwelijken gesloten in de gehele provincie Limburg in de periode 1800-1922.

Geografische endogamie

De neiging van mensen om een huwelijkspartner te kiezen uit dezelfde regio wordt door sociologen 'geografische endogamie' genoemd. In verschillende studies is aangetoond dat er overal in Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw geografische endogamie bestond.¹³ Uitvoerig werd ook de situatie in de negentiende eeuw bestudeerd, onder andere door Meurkens voor de Brabantse

10 C. Bonvalet en D. Maison, 'The family circle: Spatial proximity and personal affinity', in: C. Bonvalet, A. Gotman en Y. Grafmeyer (red.), *Family, kinship and place in France* (Londen 2007) 27-68.

11 W.J.M.J. Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910). Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden-Maastricht 1989) 95-124.

12 Rutten, 'Twee nationaliteiten op één kussen'.

13 P.T.F.M. Boekholt, 'Duitsers in Drenthe', *Driemaandelijke Bladen* 31 (1979) 43-68; *idem*, 'Grenscontacten. Huwelijksbetrekkingen over en weer van de Nederlands-Duitse grens', *Driemaandelijke Bladen* 33 (1981) 54-66; *idem*, 'De actieradius van de huwelijkskandidaten in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107 (1990) 1-45; H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800* (Meppel 1982); S. Hart, *Geschrift en Getal: een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976); D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986).

Kempen, door Van Poppel voor Delft en Arnhem, en door Kok voor Zeeland.¹⁴ Uit deze onderzoeken bleek dat in de loop van de negentiende eeuw grote veranderingen in de partnerkeuze optraden; deze veranderingen waren echter sterk plaatsgebonden en varieerden al naar gelang de sociale laag van de bevolking.¹⁵

Geografische endogamie wordt vooral bepaald door de aanwezigheid van vertrouwde huwelijkskandidaten en de kansen om met partners in contact te komen.¹⁶ Vooral de 'culturele' kwaliteiten van partners uit de eigen regio zijn van belang. Er bestaat een voorkeur voor partners met gelijke opvattingen omtrent huwelijk en gezin, religie en vrijetijdsbesteding, en met een gedeelde taal, dialect en levenservaring. Men trouwt veelal met iemand uit het eigen sociale en religieuze milieu. Partners vond men vroeger vooral op familiefeestjes, in het gezelschapsleven, de kerk en in het netwerk van familie en vrienden. Deze sferen waren sterk lokaal georiënteerd. De voorkeur voor gekende partners met de gewenste overeenkomstige kenmerken vertaalde zich in historische samenlevingen soms in sterke weerstand tegen huwelijkskandidaten van buiten de gemeenschap. Een dergelijke afgedwongen endogamie zorgde ervoor dat erfenissen binnen het dorp bleven en dat het aantal huwbare meisjes werd veiliggesteld.¹⁷

Het vinden van een partner is afhankelijk van de mogelijkheden om daarmee in contact te komen. Vrijages op afstand waren lastig omdat verbindingen slecht en de vervoersmogelijkheden beperkt waren. Voor het merendeel van de mensen in de pre-industriële periode was de geografische reikwijdte van hun dagelijkse activiteitenpatroon maximaal enkele kilometers, vaak minder, met incidenteel een wat langere tocht. Plaatsen binnen een straal van vier tot vijf uur gaans waren nog bereikbaar en leverden voor een vrijage geen grote problemen op. Die waren er wel als de partner verder weg woonde. Ervan uitgaande, dat de meeste mensen te voet gingen, of met vervoermiddelen waarmee ze niet veel harder opschoten, konden mensen maximaal 20 kilometer afleggen om elkaar te ontmoeten en nog dezelfde dag in de eigen woonplaats terug te keren. Wie trouwde met iemand van verder weg kon vóór het huwelijk slechts met de partner contact houden als men in de buurt overnachtte.

Veel van de beperkingen die voorheen remmend werkten op de keuze voor een partner van buiten de eigen gemeenschap hebben in de afgelopen anderhalve eeuw hun betekenis verloren. Nederland is in cultureel opzicht steeds meer een eenheid geworden. Moderne massamedia en politieke en

14 P.C.G.M. Meurkens, *Sociale verandering in het oude Kempenland (1840-1910). Demografie, economie en cultuur van een pre-industriële samenleving* (Bergeijk 1984); F. van Poppel, 'Verbreiding van de horizon? Veranderingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners', *Acta Geographica Lovaniensia* 34 (1994) 79-88; J. Kok, "'Vrijt daar je zijt"; Huwelijk en partnerkeuze in Zeeland tussen 1830 en 1950', *Zeeland* 7 (1998) 131-143.

15 Zie verschillende bijdragen in: Kok en Van Leeuwen (red.), *Genegenheid en gelegenheid*.

16 M. Kalmijn, *From Family Origins to Individual Destinations: The Changing Nature of Homogamy in the United States* (Los Angeles 1991).

17 J.L. de Jager, *Volksgebruiken in Nederland. Een nieuwe kijk op tradities* (Utrecht 1981); G. Kuipers, *Volksleven in het oude Drenthe* (Den Haag 1976) 75.

Een huwelijk in de betere Maastrichtse kringen. Maria Schous schrijdt over de looper naar de koets die haar naar de kerk zal rijden. Zij trouwde in 1894 met de bouwkundig tekenaar Joseph Hollman. Fotocollectie RHCL.

economische integratie leidden tot een steeds sterkere vervlechting, zowel in emotionele als in cognitieve zin, van regio's en hun bewoners, en daardoor tot culturele homogenisering. De mate waarin men aangewezen is op gezin en familie is afgenomen en het belang van religieuze homogamie bij de keuze van een partner is sterk verminderd. Culturele differentiaties doen zich nog wel voor, maar deze missen steeds vaker een regionale achtergrond.¹⁸ Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat personen uit andere regio's steeds minder tot vreemden werden en eerder als huwelijkspartner in aanmerking kwamen. Ook de mogelijkheden van jongeren om potentiële partners uit een andere regio te ontmoeten zijn in de afgelopen eeuw structureel toegenomen. Er heeft een enorme verbetering plaatsgevonden van de netwerken voor fysieke verplaatsing en voor andere vormen van communicatie. De geografische reikwijdte van het dagelijkse activiteitenpatroon nam tezelfdertijd enorm toe door de stijging van de onderwijsparticipatie, de grotere woon-werkafstanden, de uitbreiding

¹⁸ H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 90-91, 178-179, 202-206.

van de vrije tijd en de daarbij passende activiteiten. De kansen om met potentiële huwelijkspartners uit andere regio's in contact te komen zijn daardoor sterk toegenomen. We kunnen verwachten dat deze veranderingen ook in Limburg grote effecten hebben gehad.

Sociale verschillen in de ruimtelijke horizon

Er bestond een duidelijk verband tussen de sociale positie van de huwelijkspartners en hun oriëntatie op de ruimtelijke omgeving. Mensen van bescheiden komaf beschikken over minder informatie over verder weg gelegen gebieden en verhuizen over kortere afstanden dan mensen die hoger op de sociale ladder staan. Zij blijven meer georiënteerd op de eigen omgeving, waar vaak een groot deel van de familie woont, en hebben minder vaardigheden om een vreemde omgeving het hoofd te bieden. Verondersteld kan worden dat de sociale verschillen in de negentiende eeuw nog sterker waren. Mensen met een laag inkomen hadden een geringe opleiding, spraken vaak uitsluitend dialect, lazen weinig of geen kranten, en hadden weinig vrije tijd en nog minder geld om te reizen buiten hun eigen streek. We gaan ervan uit dat de geografische horizon van arbeiders, door lage lonen, hun afhankelijkheid van de lokale en regionale arbeidsmarkt, lange werkdagen en een laag opleidingsniveau, tot een regionaal beperkte partnerkeuze leidde. Dat gold ook voor boeren. Door hun gebondenheid aan de grond hadden boeren minder mogelijkheden om te reizen naar verder weg gelegen bestemmingen.¹⁹ Ook landarbeiders waren door hun relatief lage lonen en hun gerichtheid op de lokale en regionale arbeidsmarkt sterk op de lokale omgeving georiënteerd.²⁰

De burgerij daarentegen had een overmaat aan vrijheid en ruimschoots geld om reizen te ondernemen. De veronderstelling ligt voor de hand dat de hogere standen een bovenregionale of zelfs nationale oriëntatie bezaten. Omdat zij ruimere financiële middelen, meer tijd en meer kennis hadden, was hun mobiliteit en actieradius groter. Ze hadden toegang tot meer communicatiemiddelen en participeerden in een geografisch ruimer politiek, economisch en vriendschapsnetwerk. Voor een deel opereerden zij op een nationale arbeidsmarkt.²¹ Daardoor hadden zij kansen elders, buiten de eigen regio, partners te ontmoeten. Ook de wens om status te behouden kon een stimulans zijn om een partner te zoeken buiten de eigen lokale gemeenschap.

Van een onveranderlijke situatie in de tijd was echter geen sprake. Stijgende inkomens en technologische ontwikkelingen verruimden de horizon van velen. Toegang tot het middelbaar onderwijs en de totstandkoming van een nationale arbeidsmarkt speelden daarbij een rol. De mechanisering van de landbouw en

19 P. Ogden, 'Migration, marriage and the collapse of traditional peasant society in France', in: P. White en R. Woods (red.), *The geographical impact of migration* (Londen 1980) 152-179.

20 P.J. Perry, 'Working-class isolation and mobility in rural Dorset, 1837-1936: a study of marriage distances', *Transactions of the Institute of British Geographers* 46 (1969) 121-141.

21 C. Pooley en J. Turnbull, *Migration and mobility in Britain since the 18th century* (Londen 1998) 69.

Een net Jongmensch

R. K., van goeden huize, oud 28 jaren, met een flink jaarlijksch inkomen, zoekt in kennis te komen met eene

JONGE DAME,

van netten huize, liefst boven de 20 jaar.
Vermogen is hoegenaamd geen vereischte.
Stiptst geheimhouding verzekerd.

Brieven en portret te bezorgen onder letters
A F 530, bureau van dit blad.

Advertentie uit 'De Nieuwe Koerier', 23 november 1897. Collectie SHCL.

de grotere nadruk op productie voor de markt dwongen de boeren tot een ruimere blik. In deze studie proberen we ook deze veranderingen in de tijd te vangen.

Data en methode

Voor onze analyses maken we gebruik van een databestand met vrijwel alle in Nederlands-Limburg gesloten huwelijken in de periode 1800-1922.²² De gegevens van de huwelijksakten zijn in het kader van het zogenoemde GENLIAS-project ingevoerd door medewerkers en vrijwilligers van het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL).²³ GENLIAS is een gezamenlijk initiatief van het Nederlandse Nationaal Archief en de Nederlandse Regionale Historische Centra. Het doel is het ontwikkelen van een landelijke database met de gegevens uit de akten van huwelijk, overlijden en geboorte vanaf de invoering van de burgerlijke stand tot aan het laatste jaar waarin de akten openbaar zijn. Voor de huwelijksakten geldt dat zij openbaar worden na 75 jaar. Het hier gebruikte Limburgse databestand bevat gegevens uit ongeveer 190.000 huwelijksakten.

Ingevolge artikel 131 van het Burgerlijk Wetboek diende het huwelijk gesloten te worden ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand in de

22 Helaas ontbreekt in het beschikbare databestand de gemeente Venray. Deze gemeente maakt daarom geen deel uit van de analyse.

23 De auteurs danken het RHCL voor het beschikbaar stellen van de GENLIAS-data.

woonplaats van een der beide partijen. Na 1970 bestond een dergelijke verplichting niet meer. Het was in Nederland gebruikelijk het huwelijk te sluiten in de woonplaats van de bruid. Er waren daardoor veel meer bruiden dan bruidegoms woonachtig of geboren in de plaats waar het huwelijk werd gesloten. De geografische herkomst van de bruidegom geeft daarom een betere indicatie van de mate waarin man en vrouw door hun huwelijk ruimtelijke barrières overwonen dan die van de bruid. In onze analyses baseren wij ons daarom met name op de herkomst van de bruidegoms.

Idealiter zou de geografische afstand tussen huwelijkspartners het best kunnen worden bepaald op basis van de woonplaatsen van de huwelijkspartners op het moment dat zij een relatie met elkaar aangingen. Informatie daarover is echter niet beschikbaar. Huwelijksakten bevatten wel gegevens over de woon- en geboorteplaats van bruid en bruidegom, maar in het door ons gebruikte databestand zijn alleen gegevens over de geboorteplaats opgenomen. Het gebruik van geboorteplaatsen als indicator van de geografische afstand tussen de echtelieden kan leiden tot overschatting daarvan, omdat bruid en bruidegom sinds hun geboorte mogelijk al zijn verhuisd naar dichterbij elkaar gelegen plaatsen. Daar staat tegenover dat de geboorteplaats wellicht een betere indicator is voor de culturele en sociale herkomst van de huwelijkspartners. Eerder onderzoek op basis van een grote steekproef van huwelijken wijst bovendien uit dat in verreweg de meeste gevallen (91 procent) de woonplaats van de vrouw ook de plaats van het huwelijk was; voor mannen was dat in 73 procent van de huwelijken het geval.²⁴

Om vast te kunnen stellen in welke mate mannen en vrouwen bij hun huwelijk ruimtelijke barrières overwonnen is een maat nodig die de geografische afstand tussen beiden meet. Idealiter zou de reistijd tussen twee plaatsen daarvoor het geschiktst zijn. Dat gegeven is echter in de door ons geanalyseerde perioden en gebieden niet beschikbaar. Als benadering is daarom de hemelsbrede afstand tussen de geboorteplaatsen van bruid en bruidegom en die tussen de geboorteplaatsen en de plaats van huwelijk genomen. Door het gebruik van de hemelsbrede afstand worden de werkelijke reisafstand (en reistijd) onderschat en de verschillen daarin niet gemeten. De namen van de geboorte- en huwelijksplaatsen in de huwelijksakten zijn op spelfouten gecorrigeerd, geüniformeerd,²⁵ en vervolgens geconverteerd naar geografische coördinaten volgens de offici-

24 H. Bras en J. Kok, "They Live in Indifference Together": Marriage Mobility in Zeeland, The Netherlands, 1796–1922', *International Review of Social History* 50 (2005) 247–274.

25 Als gevolg van verschillende schrijfwijzen en spelfouten komen in het door ons gebruikte databestand in vele gevallen diverse varianten van de naam van een en dezelfde plaats voor. Ook zijn er vele gevallen van identieke plaatsnamen voor verschillende plaatsen (bijvoorbeeld Bergen in Limburg, Noord-Holland en België). Voor de bepaling van de geografische locatie is in dergelijke gevallen zoveel mogelijk gebruikgemaakt van aanwezige extra informatie (bijvoorbeeld 'Bergen (NH)' duidt op Bergen in Noord-Holland). Indien extra informatie ontbrak is verondersteld dat het de plaats het dichtst bij de plaats van huwelijk was: de geboorteplaatsnaam 'Bergen' zonder toevoegingen wordt dan verondersteld Bergen in Limburg te zijn. Het bestand bevat totaal ruim 23.000 spellingsvarianten van geboorteplaatsnamen, die zijn geüniformeerd tot bijna 6.700 verschillende unieke geboorteplaatsen.

ele Nederlandse Rijksdriehoeksmeting (RD-coördinaten) van het centrum van de betreffende plaats. Op basis daarvan kan de hemelsbrede afstand tussen de diverse plaatsen eenvoudig worden berekend. Omdat Limburg zowel aan België als aan Duitsland grenst, zijn ook aan geboorteplaatsnamen in het direct aangrenzende buitenland geografische coördinaten toegekend.²⁶ Alle overige plaatsen zijn niet meegenomen in de analyses waarbij gebruik is gemaakt van de geografische afstand. Door de beschikbaarheid van de geografische coördinaten kunnen we voor de analyses geostatistische maten, zoals de gemiddelde locatie en de ruimtelijke spreiding gebruiken (de ruimtelijke equivalenten van gemiddelde en standaarddeviatie²⁷) en kan (de verandering van) de richting en mate van geografische spreiding van de geboorteplaatsen van bruidegoms worden vastgesteld.

Om de sociale klasse van het huwelijkspaar te bepalen is gebruikgemaakt van de beroepstitels van de bruidegom uit de huwelijksakten. Het werken met deze beroepstitels is in een aantal opzichten problematisch. De beroepsaanduidingen geven geen eenduidige informatie over de status van de betreffende persoon. Sommige personen oefenden meer beroepen tegelijk uit. Voor veel beroepen – bakkers, slaggers, timmerlieden – is niet bekend of het om zelfstandigen dan wel om ondergeschikt personeel ging. Achter een bepaalde beroepsaanduiding kunnen heel verschillende werkzaamheden en posities in de arbeidsverhoudingen schuilgaan. Gelet op de grote verschillen die er tussen gelijknamige beroepen bestonden in de mate van zelfstandigheid, geschooldheid en betaling, verschillen die niet uit de beroepstitels kunnen worden afgeleid, vereist een nauwkeurige bepaling van de maatschappelijke status onderzoek van de arbeids- en inkomensverhoudingen. Dat is niet doenlijk en daarom is hier een simpelere procedure gevolgd.

Alle beroepen zijn eerst omgezet in cijfermatige codes. Daarbij is gebruikgemaakt van het HISCO-coderingsschema voor beroepstitels (Historical International Standard Classification of Occupations).²⁸ Dit schema vertaalt beroepstitels uit een lange periode en een verscheidenheid aan landen in identieke codes. Daardoor is gemakkelijker te zien wanneer sprake is van vergelijkbare beroepen. De basiscode die ieder beroep in HISCO krijgt, verwijst naar de beroepstaken die met het betreffende beroep zijn geassocieerd. Deze code wordt waar mogelijk aangevuld met extra codes die aanvullende informatie over de betreffende beroepsbeoefenaar bevatten, zoals de status in het beroep. Als die informatie in de huwelijksakte vermeld wordt, kan daardoor een ‘mees-

26 Voor de vaststelling in welk land een plaats ligt zijn we uitgegaan van de huidige situatie. In de loop van de onderzoeksperiode zijn er diverse staatkundige veranderingen geweest met gevolgen voor de loop van de nationale grenzen. Plaatsen in Belgisch-Limburg (6.714 huwelijken) en Oost-België (292 huwelijken) zijn toegewezen aan België, ook voor de periode waarin beide Limburgen één provincie vormden en Oost-België tot Pruisen behoorde. Ook het bij Vaals gelegen Neutraal-Moresnet (26 huwelijken), dat bestond van 1816 tot 1920, is tot België gerekend.

27 Vgl. L. Anselin, *Spatial econometrics. Methods and models* (Dordrecht 1988).

28 Zie: M.H.D. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).

ter' worden onderscheiden van een leerling of gezel, een knecht van een hoofd of chef, etcetera. Deze HISCO-codes zijn vervolgens samengevoegd tot sociale klassen. Hiervoor is gebruikgemaakt van een andere indeling van beroepen, de SOCPO(Social Power)-indeling genoemd.²⁹ De SOCPO-indeling heeft als leidend principe 'sociale macht', gedefinieerd als de mogelijkheden van een persoon om de eigen levenskansen te beïnvloeden op basis van de controle over schaarse hulpmiddelen, zowel materiële (economische) als niet-materiële (culturele).

Op basis van de samenvoeging van de economische en culturele machtsdimensies zijn vijf groepen onderscheiden. Op het hoogste niveau (niveau vijf) zijn ingedeeld: personen die algemene beleidstaken uitvoeren, grote eigenaren, hogeschoolde werknemers en personen die tot de adel behoren. Op niveau vier horen thuis degenen die supervisie uitoefenen over geschoolde werknemers, middelgrote eigenaren, hogeschoolde handarbeiders en geschoolde niet-handarbeiders. Tot niveau drie horen personen die supervisie uitoefenen over laag- of ongeschoolden en de geschoolde handarbeiders. Onder niveau twee vallen kleine eigenaren en laaggeschoolden. Onder niveau één vallen de ongeschoolden. We duiden de opeenvolgende groepen ter wille van de eenvoud aan als elite, middenklasse, geschoolde arbeiders, laaggeschoolden en ongeschoolden. Vanwege hun gebondenheid aan de grond onderscheiden we de boeren als een afzonderlijke groep binnen de middenklasse. Vanwege de bijzondere positie van de mijnbouw in Limburg onderscheiden we binnen de groep van laaggeschoolden de mijnwerkers als afzonderlijke groep.

In tabel 1 (zie bijlage) zijn enkele kenmerken vermeld van het bestand van huwelijken waarmee wordt gewerkt. Het totale aantal huwelijken in de database is 187.582. De gemiddelde leeftijd van de bruidegoms was 31,0 jaar en die van de bruiden 28,2 jaar. Ruim de helft van de bruidegoms trouwde in z'n geboorteplaats en een op de tien kwam uit het buitenland. Een kwart van de bruidegoms was boer en 4,4 procent was mijnwerker.

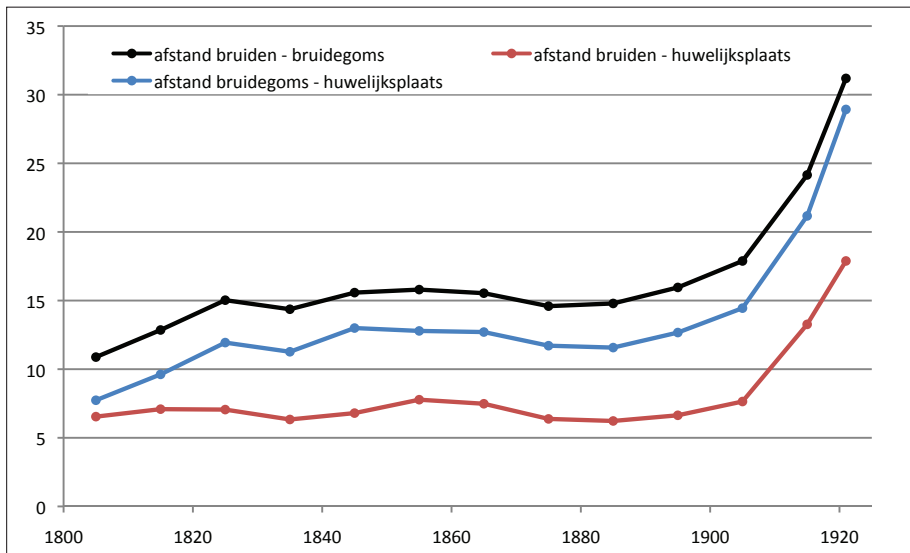
Resultaten

Uit de analyse van de afstand tussen de plaats van huwelijk en de geboorteplaatsen van huwelijkspartners in Limburg blijkt dat de geografische horizon van bruiden en bruidegoms die in Limburg trouwden lange tijd vrij beperkt bleef (grafiek 1). Gedurende vrijwel de hele negentiende eeuw trouwden bruiden gemiddeld minder dan 8 kilometer en bruidegoms minder dan 13 kilometer verwijderd van de plaats waar zij waren geboren. De gemiddelde afstand tussen de geboorteplaatsen van bruid en bruidegom was lange tijd niet meer dan 16 kilometer. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er een lichte stijging, maar daarna nam de gemiddelde afstand weer iets af. De geografische horizon was daarmee beperkter dan in vele andere provincies: huwelijkspartners in Limburg waren in deze periode gemiddeld 2,5 tot 3 kilometer minder ver van

29 B. Van de Putte en A. Miles, 'A class scheme for historical occupational data. The analysis of marital mobility in industrial cities in 19th century Flanders and England', *Historical Methods* 38 (2005) 61-92.

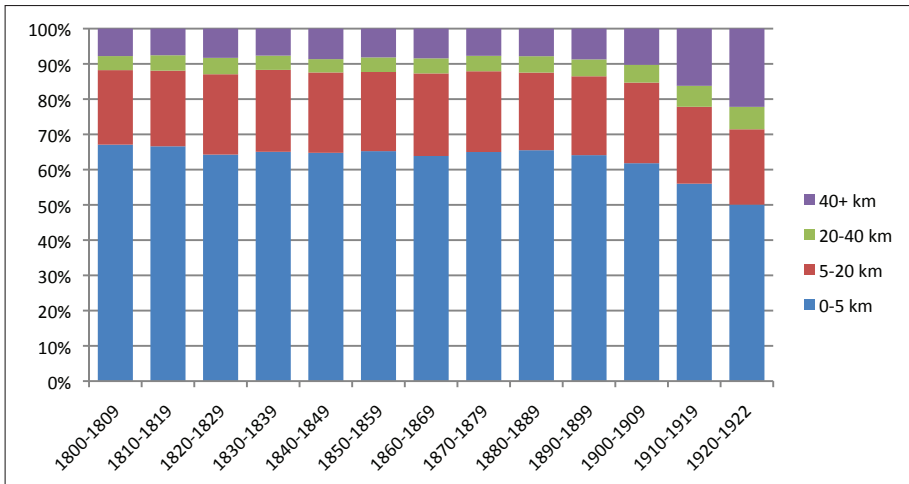
elkaar geboren dan bijvoorbeeld in Gelderland, Groningen en Overijssel.³⁰ Vanaf omstreeks 1880 begon de geografische horizon van bruiden en bruidegoms ruimer te worden en aan het begin van de twintigste eeuw was die verruiming fors. Omstreeks 1920 was de afstand van de geboorteplaats van de bruid tot de huwelijksplaats gestegen tot gemiddeld bijna 18 kilometer en die van de bruidegom tot bijna 29 kilometer. Bruid en bruidegom waren toen gemiddeld ruim 31 kilometer bij elkaar vandaan geboren. Deze stijging vond later plaats, maar was groter dan in de eerder genoemde andere provincies.

De sterke lokale gerichtheid van de huwelijkspartners wordt bevestigd als we kijken naar het aandeel van bruiden en bruidegoms dat op zeer korte afstand van de plaats van het huwelijk is geboren (grafiek 2 en 3). Gedurende de hele negentiende eeuw was 65 procent van de bruidegoms en 74 procent van de bruiden geboren binnen een straal van 5 kilometer van de plaats waar men trouwde. Slechts 4 procent van de bruiden en 8 procent van de bruidegoms was meer dan 40 kilometer van de plaats van het huwelijk geboren. Het percentage voor mannen bleef vrij constant, maar voor vrouwen nam het aandeel geboren binnen een straal van 5 kilometer nog iets toe tot het begin van de twintigste eeuw. Dan begint het aandeel bruiden en bruidegoms geboren op meer dan 40 kilometer afstand van de huwelijksplaats te stijgen. Toch is omstreeks 1920 50 procent van de bruidegoms en 64 procent van de bruiden geboren binnen een straal van 5 kilometer van de plaats van huwelijk.

Grafiek 1. De gemiddelde afstand (in km) tussen de plaats van het huwelijk en de geboorteplaats van de huwelijkspartners gehuwd in Limburg, 1800-1922

30 P. Ekamper, F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Widening horizons? The geography of the marriage market in nineteenth and early-twentieth century Netherlands', in: M. Gutmann, G. Deane, K. Sylvester en E. Merchant (eds.), *Navigating time and space in population studies* (New York 2011) 115-160.

Grafiek 2. Afstandsklasse van de plaats van huwelijk tot de geboorteplaats van bruidegoms gehuwd in Limburg, 1800-1922

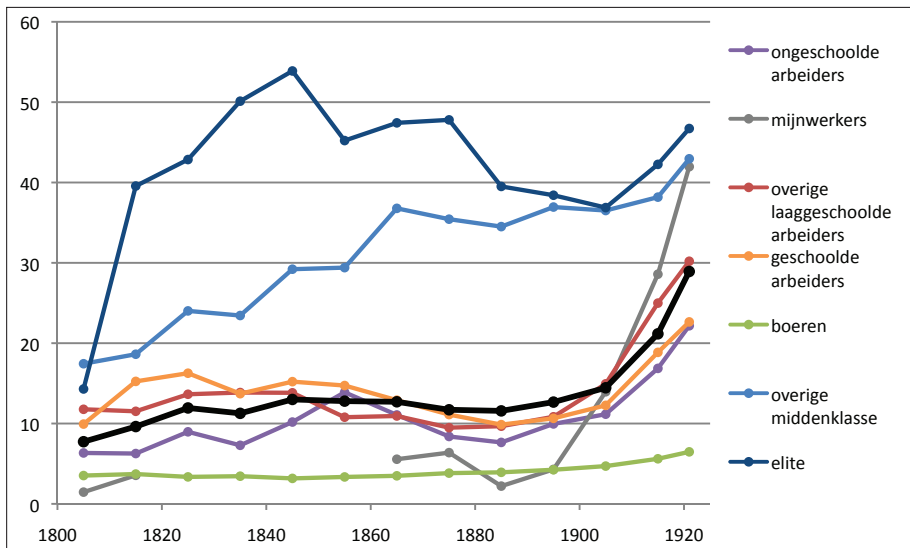
Grafiek 3. Afstandsklasse van de plaats van huwelijk tot de geboorteplaats van bruiden gehuwd in Limburg, 1800-1922

Verschillen per sociale klasse

Gemiddeld was de geografische horizon van de in Limburg gehuwde bruiden en bruidegoms dus lange tijd tamelijk beperkt, maar er waren daarin wel grote verschillen tussen de sociale klassen. Omdat de sociale klasse van de huwelijkspartners is vastgesteld aan de hand van het beroep van de bruidegom, beperken we ons hier tot de geografische afstand tussen de geboorte- en de huwelijksplaats van de bruidegoms. In het algemeen, dus niet alleen in Limburg, was de geo-

grafische horizon ruimer naarmate de huwelijkspartners tot een hogere sociale klasse behoorden. Daarop vormen de boeren dan weer een uitzondering. Zij waren bij uitstek zeer lokaal georiënteerd.³¹ Voor bruidegoms uit de elite was de afstand tussen hun geboorteplaats en de plaats van huwelijk gemiddeld 40 à 50 kilometer. Dit stond in sterk contrast tot de boeren: zij huwden op gemiddeld 4 kilometer afstand van hun geboorteplaats. In de loop van de negentiende eeuw worden de verschillen tussen de sociale klassen groter, maar bleven de boeren veel lokaler dan gemiddeld huwen. De overige middenklasse kenmerkte zich door een vrijwel voortdurende stijging van de afstand tussen geboorteplaats en plaats van huwelijk van gemiddeld ruim 17 kilometer in de periode 1800-1809 tot 43 kilometer in de periode 1920-1922.

Bij de onderscheiden groepen uit de arbeidersklasse waren de verschillen minder groot. De ongeschoolde arbeiders vonden hun huwelijkspartner over het algemeen iets dichterbij dan de (laag)geschoolde arbeiders. Voor deze groepen nam de gemiddelde afstand in de twintigste eeuw sterk toe. Daarbinnen verdienen de mijnwerkers apart aandacht. Tot halverwege de negentiende eeuw was de steenkoolmijnbouw in Limburg niet meer dan een randverschijnsel, maar met de groei van de mijnindustrie vanaf ca. 1900 kwamen in toenemende mate arbeiders uit andere Nederlandse provincies en het buitenland in de mijnbouw werken.³² Dit proces vertaalde zich ook in de herkomst van de in

Grafiek 4. Gemiddelde afstand (in km) tussen de plaats van het huwelijk en de geboorteplaats van bruidegoms gehuwd in Limburg naar sociale klasse in de periode 1800-1922

31 F. van Poppel, P. Ekamper en H. van Solinge, 'Farmer looking for a wife: marital behaviour of the farming population in nineteenth-century Netherlands', in: H. Moerbeek, A. Niehof en J. van Ophem (eds.), *Changing families and their lifestyles* (Wageningen 2007) 51-76.

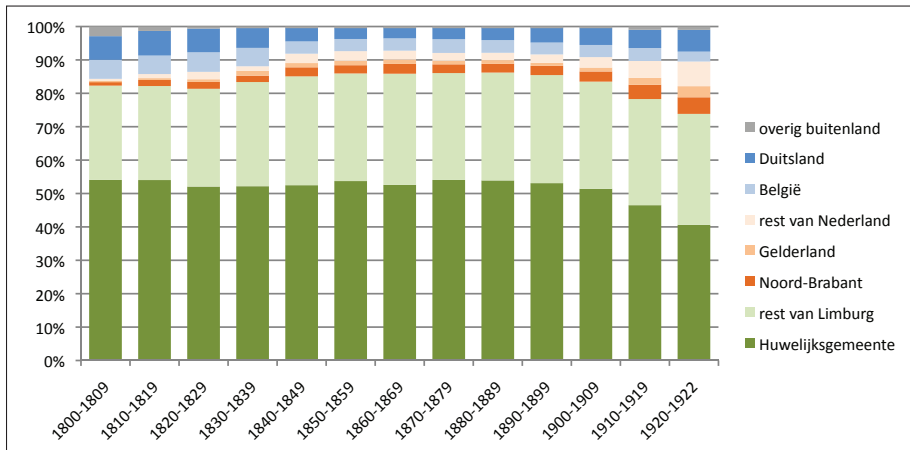
32 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*.

Limburg getrouwde mijnwerkers (grafiek 4).³³ Terwijl de huwende mijnwerkers aan het eind van de negentiende eeuw gemiddeld minder dan 5 kilometer van hun plaats van huwelijk geboren waren, nam die afstand sinds het begin van de twintigste eeuw snel toe tot 42 kilometer omstreeks 1920.

Grensoverschrijdende huwelijken

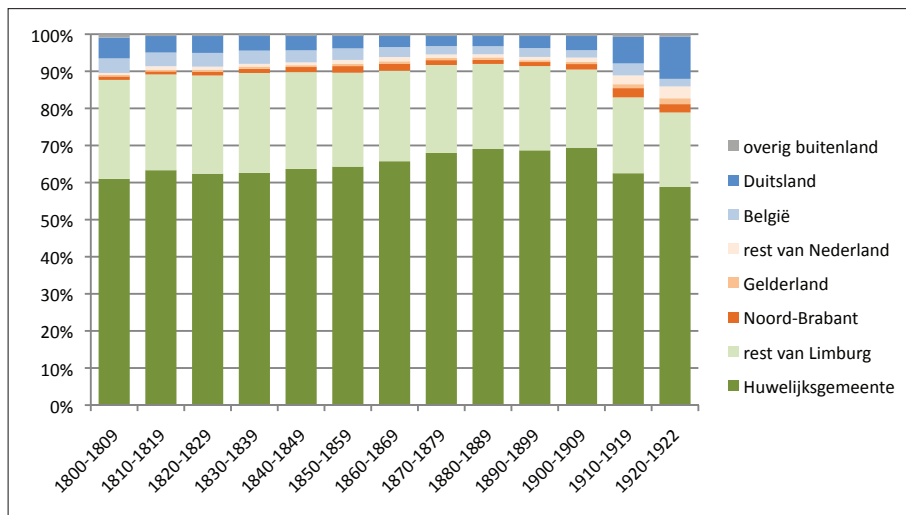
In hoeverre waren de huwelijkspartners in Limburg in de negentiende eeuw behalve zeer lokaal, ook vooral op de eigen provincie georiënteerd? Voor het beantwoorden van deze vraag gaan we uit van de huidige grenzen van de provincie. In de door ons onderzochte periode zijn die grenzen behoorlijk veranderd. De oostgrens van de provincie werd pas na de Franse tijd landsgrens tussen het toenmalige Verenigde Koninkrijk der Nederlanden en het Koninkrijk Pruisen. Limburg omvatte toen ook het huidige Belgisch-Limburg. In 1839 werd Limburg in een Belgisch en een Nederlands deel gesplitst. Doordat Limburg tot 1867 behalve van Nederland ook deel ging uitmaken van de Duitse Bond werd de oostgrens zowel een landsgrens van Nederland als een Duitse binnengrens. Uitgaande van de situatie aan het eind van de analyseperiode grensde bijna de helft van de toenmalige 121 gemeenten direct aan België en/of Duitsland en lagen vrijwel alle andere gemeenten op korte afstand van het buitenland.

In de grafieken 5 en 6 zien we niettemin dat de huwelijkspartners in hoge mate uit Limburg zelf afkomstig waren. Gedurende de negentiende eeuw was ruim 50 procent van de bruidegoms en 60 tot 70 procent van de bruiden geboren in de gemeente waar men huwde. Ruim 30 procent van de mannen en bijna 25 procent van de vrouwen was geboren in een andere Limburgse gemeente.

Grafiek 5. Geboorteregio van bruidegoms gehuwd in Limburg, 1800-1922

33 In de eerste twee decennia van de negentiende eeuw huwden er ca. 160 mijnwerkers, maar in de daaropvolgende vier decennia zijn het totaal minder dan tien. In de periode 1860-1869 begint de groei met ca. 80 huwelijkssluitingen, een aantal dat daarna ongeveer ieder decennium verdubbelt.

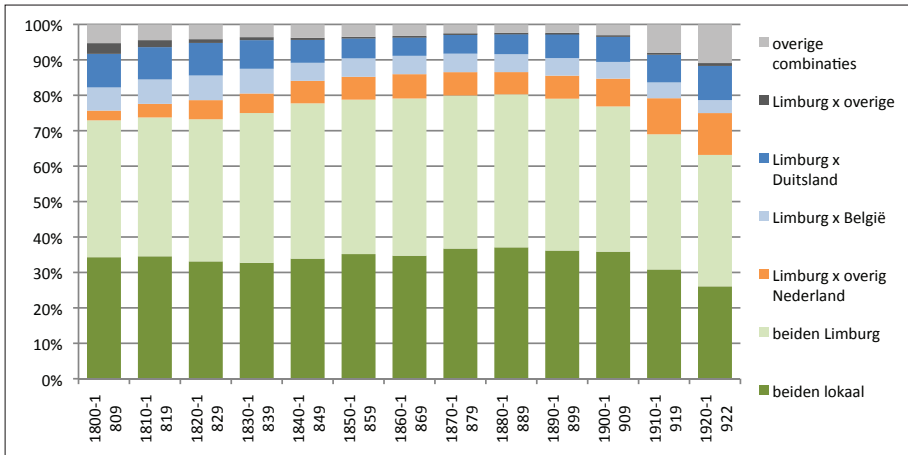
Grafiek 6. Geboorteregio van bruiden gehuwd in Limburg, 1800-1922

Het aandeel van de bruiden dat was geboren op Belgisch en Duits grondgebied (volgens de hedendaagse grenzen) halveerde in de negentiende eeuw van bijna 10 tot ruim 5 procent. Vanaf de periode 1910-1919 nam het aandeel bruiden geboren in Duitsland weer toe. Het aandeel van in Duitsland en België geboren bruidegoms is het hoogst in het begin van de negentiende eeuw (respectievelijk 7 en 6 procent). Tussen de perioden 1830-1839 en 1840-1849 daalde dat met 30 procent, terwijl het aandeel bruidegoms uit de rest van Nederland verdubbelde. Hier ligt een verband met de afscheiding van België voor de hand.

Gedurende de negentiende eeuw werd ongeveer een derde van de huwelijken gesloten tussen partners die beiden waren geboren in de gemeente waar het huwelijk plaatsvond (grafiek 7). Ruim 40 procent vond plaats tussen partners die niet in dezelfde gemeente, maar wel in Limburg waren geboren. Samen was dat 73 procent van de huwelijken in het begin van de negentiende eeuw, oplopend tot 80 procent aan het eind van die eeuw. Het al betrekkelijk geringe aandeel van gemengde Nederlands-Belgische huwelijken daalde in de periode 1840-1849 eerst met een sprongetje en daarna geleidelijk. Het iets hogere aandeel gemengde Nederlands-Duitse huwelijken daalde eerst, om vanaf de periode 1860-1869 weer te stijgen tot het niveau van het begin van de negentiende eeuw. Het aandeel van de huwelijken tussen Limburgers en andere Nederlanders nam over de gehele periode geleidelijk toe. Uit het onderzoek van Rutten naar grensoverschrijdende huwelijken in Maastricht blijkt dat het aandeel van lokale huwelijken in Maastricht tot 1830 vergelijkbaar was met dat in de provincie als geheel. Daarna groeide dit aandeel gestaag tot bijna 60 procent aan het begin van de twintigste eeuw: 'Tussen 1830 en 1910 werd het een stad van, voor en door Maastrichtenaren'.³⁴ Het aandeel van gemengde Nederlands-Belgische

34 Rutten, 'Twee nationaliteiten op één kussen'.

Grafiek 7. *Huwelijken naar combinaties van geboorteregio's van huwelijkspartners gehuwd in Limburg, 1800-1922*

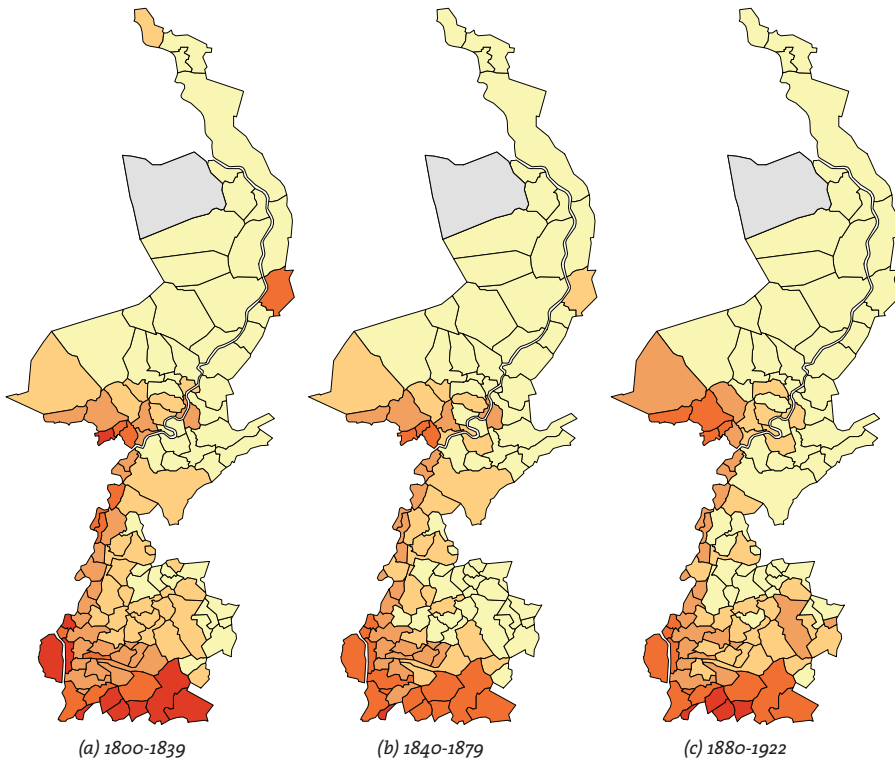
huwelijken was in Maastricht weliswaar ruim twee keer zo hoog als in de hele provincie, maar kende dezelfde dalende trend als in de rest van de provincie.

Verschillen tussen gemeenten

In hoeverre waren er binnen de provincie verschillen met betrekking tot de geografische horizon van huwelijkspartners? In de kaarten 1a-c is het percentage in België geboren bruidegoms per gemeente van huwelijkssluiting weergegeven voor de perioden 1800-1839, 1840-1879 en 1880-1922. Voor alle kaarten zijn de gegevens ingedeeld volgens de gemeentelijke indeling van 1922.³⁵ We beperken ons om de al eerder genoemde redenen tot de bruidegoms. Over de periode 1800-1839 was het percentage Belgische bruidegoms in de provincie iets minder dan 5 procent. Zoals te verwachten was dit percentage het hoogst in de direct aan België grenzende gemeenten. Slenaken springt er uit met 24 procent, gevolgd door Noorbeek met 18 en Mesch met 17 procent. In Maastricht was dit bijna 13 procent. Daarnaast vallen de ruim 6 procent Belgen in garnizoensstad Venlo op.

In de daaropvolgende periode 1840-1879 is het percentage in België geboren bruidegoms in Limburg gedaald tot ruim 3 procent. In alle gemeenten met een substantieel aantal Belgische bruidegoms daalde het percentage Belgen fors. Mesch heeft nu met bijna 15 procent het hoogste aandeel. In Maastricht is het gedaald tot circa 10 procent en in Venlo, met de relatief grootste daling, tot onder de 2 procent. Het regionale patroon veranderde echter nauwelijks. In de laatste

35 Voor de kaarten is gebruikgemaakt van de volgende bronnen: Belgisch-Limburg en Luik per gemeente in 1922: LOKSTAT – Historische Databank van Lokale Statistieken (Eric Vanhaute en Sven Vrielinck/ Universiteit Gent); Duitsland naar *Regierungsbezirk* in 1875: Population History GIS Collection (Sebastian Klüsener/MPIDR); Nederland per gemeente in 1922: NLGis shapefiles 1812-1997 (Onno Boonstra/Radboud Universiteit). De auteurs danken Sebastian Klüsener en Sven Vrielinck voor het beschikbaar stellen van hun historische kaarten van respectievelijk Duitsland en de Belgische provincies Limburg en Luik.

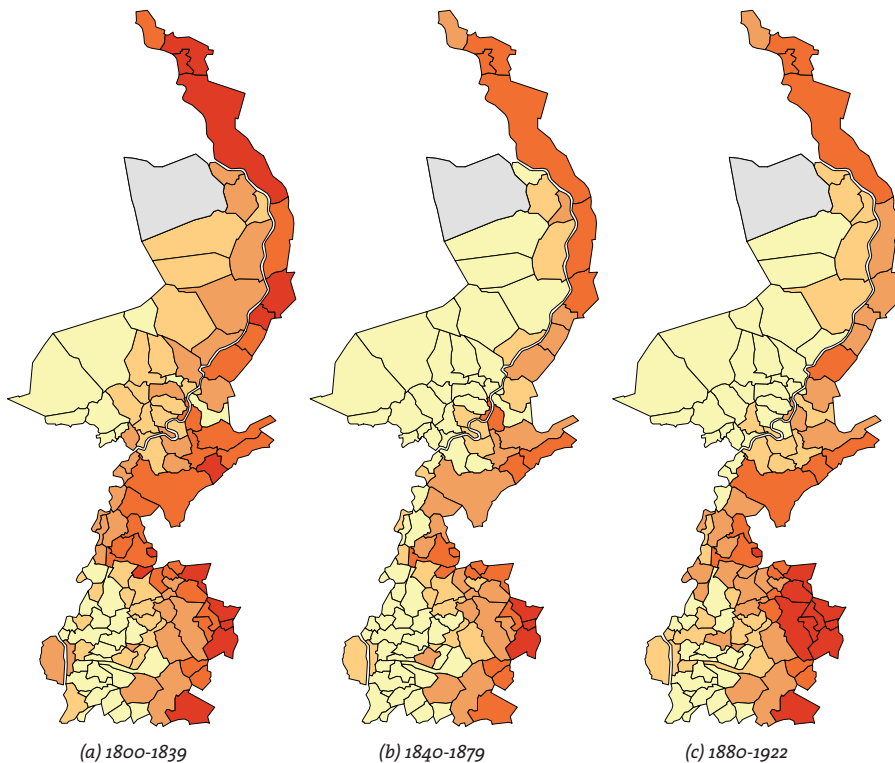

Kaart 1. Percentage in België geboren bruidegoms per gemeente van huwelijkssluiting*, 1800-1922.

* conform gemeentelijke indeling in 1922

periode, 1880-1922, lag het aandeel Belgen nog iets lager op 3 procent. In sommige gebieden is het aandeel Belgen echter weer terug op het eerdere niveau of soms zelfs hoger, met name in de aan België grenzende Midden-Limburgse gemeenten ten westen van de Maas en de aan de zuidgrens gelegen Zuid-Limburgse gemeenten. Noorbeek springt er nu uit met bijna 19 procent. Door de opkomst van de mijnbouw neemt het aandeel Belgen ook in de mijnstreek toe, hoewel het percentage Belgen wel bescheiden blijft (minder dan 4 procent). In Maastricht was het percentage Belgische bruidegoms echter gedaald tot ruim 6 procent en in Venlo tot ruim 1 procent.

Een vergelijkbare ontwikkeling zien we voor het aandeel Duitse bruidegoms. In de kaarten 2a-c staat het percentage in Duitsland geboren bruidegoms per gemeente van huwelijkssluiting weergegeven. In periode 1800-1839 was dat in Limburg als geheel bijna 6 procent, en, zoals te verwachten, wederom het hoogst in de grensstreek met Duitsland. Het hoogste aandeel Duitse bruidegoms vinden we in de periode 1800-1839 in Ubach over Worms (23 procent), Munstergeleen (22 procent) en Eijgelshoven (21 procent). In de periode 1840-1879 is het aandeel Duitse bruidegoms, net als het Belgische, sterk gedaald tot 3,5

Kaart 2. Percentage in Duitsland geboren bruidegoms per gemeente van huwelijksluiting*, 1800-1922.
* conform gemeentelijke indeling in 1922

procent. In de Oostelijke Mijnstreek blijft het aandeel Duitsers echter relatief hoog: Ubach over Worms (26 procent), Kerkrade (15 procent) en Eijgelshoven (12 procent) springen eruit. In de periode 1880-1922 kwam het aandeel in Duitsland geboren bruidegoms bijna terug op het niveau van 1800-1839. In de noordelijke grensstreek bleef het aandeel Duitse bruidegoms echter dalen. Door de opkomst van de mijnbouw nam het aandeel Duitse bruidegoms met name in de mijnstreek sterk toe. Het hoogste aandeel Duitse bruidegoms vinden we in de periode 1880-1922 in Kerkrade (22 procent), Ubach over Worms (18 procent) en Brunssum (18 procent). In Brunssum, Heerlen en Schaesberg was het aandeel Duitsers bijna verdrievoudigd ten opzichte van het begin van de negentiende eeuw. In vergelijking met een aantal andere eerdergenoemde Nederlandse provincies waarvoor vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn, was het percentage in het buitenland geboren bruidegoms in Limburg hoog.³⁶

Terwijl dus in het algemeen de oriëntatie op België en Duitsland in de loop van de negentiende eeuw afnam, is die op de aangrenzende Nederlandse provincies en de rest van Nederland toegenomen. In de periode 1800-1839 bleef

36 Ekamper, Van Poppel en Mandemakers, 'Widening horizons?.'

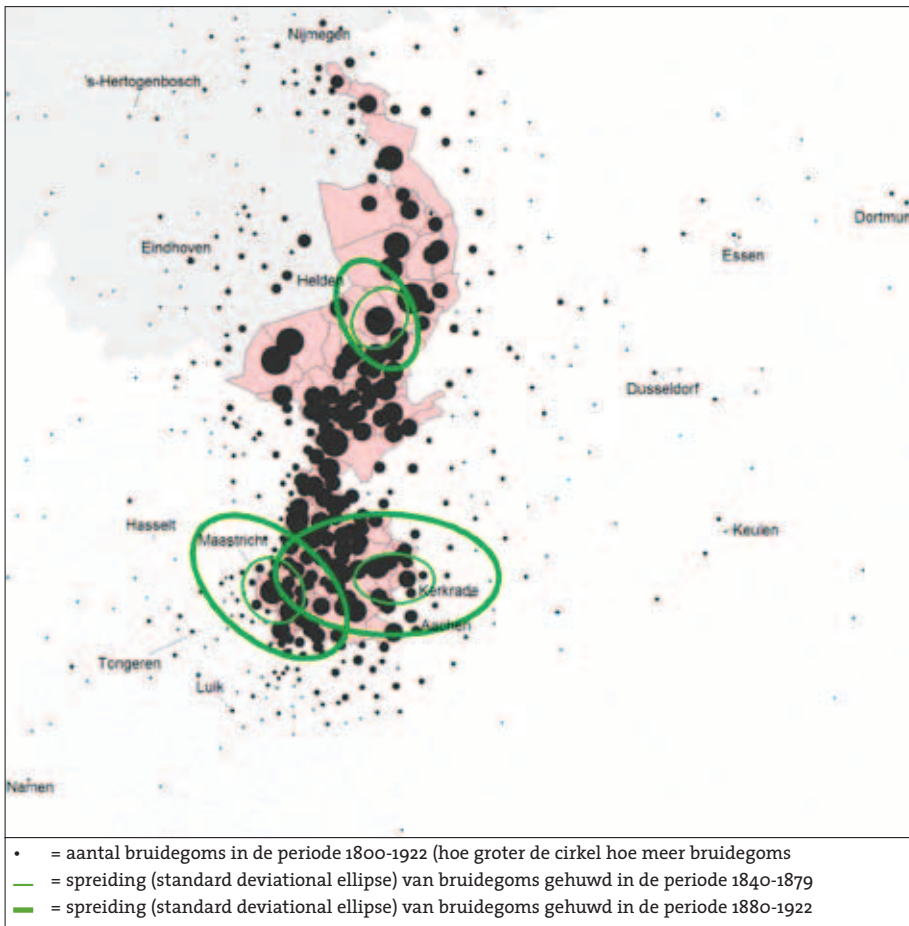
het provincieoverschrijdend huwelijksgedrag beperkt tot partners uit Noord-Brabant, vooral in Mook en Middelaar (10 procent) en de direct aan Noord-Brabant grenzende gemeenten ten westen van de Maas, zoals Wanssum (16 procent) en Meijel (14 procent). In de loop der tijd breidde deze oriëntatie op Brabant zich uit tot Gennep, Bergen en Venlo ten oosten van de Maas, en in mindere mate de mijnstreek. Gelderland was vooral belangrijk voor de enige aangrenzende Limburgse gemeente Mook en Middelaar, waar 17 procent (1800-1839) oplopend tot 20 procent (1880-1922), van de bruidegoms was geboren in Gelderland. Ook in de nabijgelegen gemeenten Gennep en Ottersum kwam een redelijk deel van de bruidegoms uit Gelderland. In de laatste periode gold dit ook voor de mijnstreek.

Van alle bruidegoms in Limburg was in de periode 1800-1839 ongeveer 1 procent elders in Nederland geboren. Zij waren vooral geconcentreerd in Maastricht en Venlo, en in mindere mate in het uiterste noorden van de provincie (Mook en Middelaar en Gennep). In de periode 1880-1922 was hun aandeel gestegen tot bijna 3 procent, met een concentratie in de mijnstreek. In de mijn gemeenten Brunssum, Heerlen en Hoensbroek was het aandeel van elders in Nederland geboren bruidegoms opgelopen tot 10 à 12 procent.

Verschuivende geografische horizon

Uit een eerdere studie naar de geografische herkomst van huwelijkspartners in de provincies Gelderland, Groningen, Limburg, Overijssel en Zeeland bleek dat daarin in de loop van de negentiende eeuw overal een verschuiving plaatsvond in de richting van het westen van Nederland.³⁷ Het totaalbeeld voor een provincie ontnemt echter het zicht op mogelijke lokale verschillen. Voor een drietal Limburgse gemeenten analyseren we daarom (de verandering in) de ruimtelijk oriëntatie met behulp van geostatistische maten. We hebben hiervoor drie zeer verschillende plaatsen genomen: de agrarische gemeente Helden, de mijnbouwgemeente Kerkrade, en het verstedelijkte Maastricht. Als belangrijkste maat hanteren we de zogenaamde *standard deviational ellipse*, die zowel de mate van spreiding als de richting van die spreiding uitdrukt voor een verzameling van geografische punten, gebaseerd op de geboortelocaties en het bijbehorende aantal bruidegoms. We beperken ons tot de boeren en laaggeschoolde arbeiders (inclusief mijnwerkers). In kaart 3 zijn alle in de periode 1800-1922 in Limburg gehuwde boeren weergegeven per geboorteplaats met een proportionele cirkel (hoe meer bruidegoms, hoe groter de cirkel). De ellipsen geven weer hoe de ruimtelijke spreiding van de geboorteplaatsen was van de in de gemeenten Helden, Kerkrade en Maastricht gehuwde boeren voor respectievelijk de perioden 1840-1879 en 1880-1922. Iedere ellips begrenst het gebied waarbinnen 67 procent van de bruidegoms in de betreffende gemeente en periode is geboren. Als alle bruidegoms in de gemeente zelf waren geboren, zou de ellips worden gereduceerd tot één punt (de locatie van de gemeente zelf). Uit kaart 3 blijkt

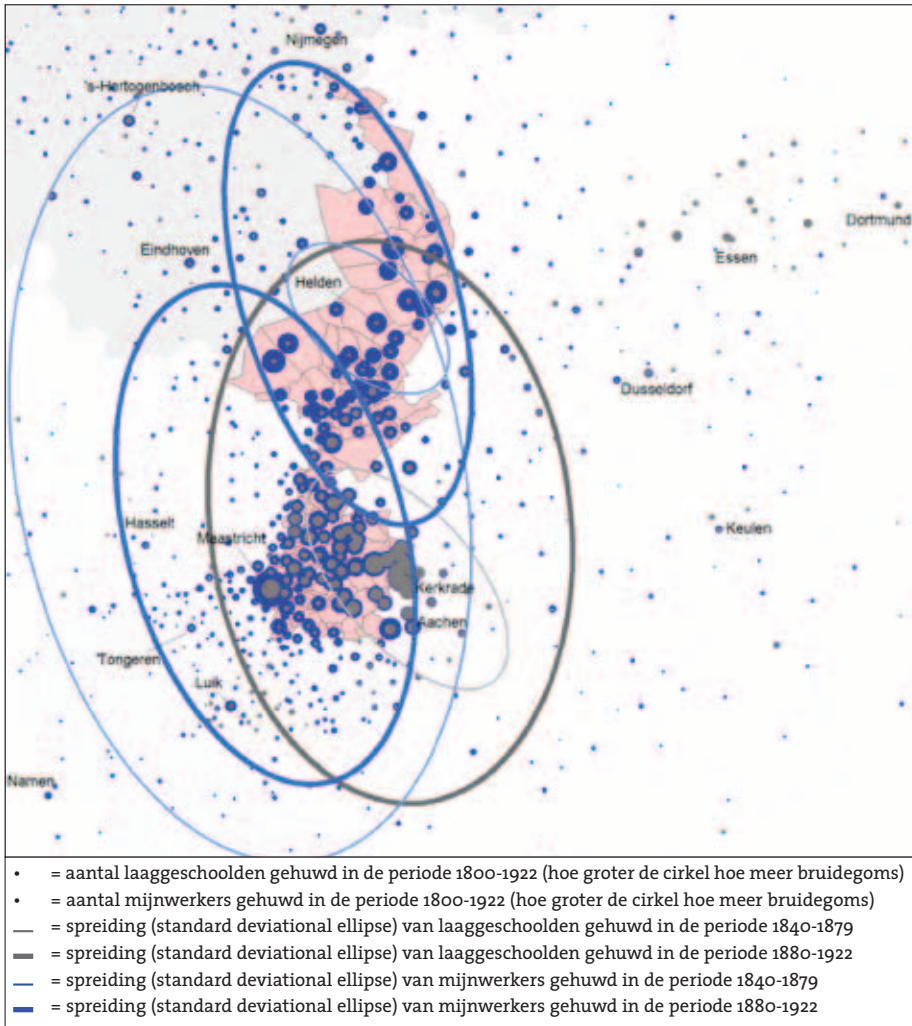
37 *Ibidem*.

Kaart 3. Geografische spreiding van de geboorteplaatsen van boeren gehuwd in Limburg in de periode 1800-1922 en de verandering van de spreiding van boeren gehuwd in Helden, Kerkrade en Maastricht in de perioden 1840-1879 en 1880-1922

dat de geografische spreiding in de periode 1840-1879 in alle drie de gemeenten beperkt bleef tot slechts enkele kilometers. In de periode 1880-1922 was de ruimtelijke spreiding in alle gemeenten groter geworden: de ellips is toegenomen met een factor 2,5 in Helden, 4,9 in Maastricht en 6,8 in Kerkrade. De oriëntatie is in Helden en Maastricht vooral in noordwestelijke en zuidoostelijke richting toegenomen; in Kerkrade vooral in westelijke en iets minder mate oostelijke richting. De ruimtelijke spreiding blijft echter ook in deze laatste periode beperkt als we die vergelijken met andere sociale klassen.

In kaart 4 zien we de ruimtelijke spreiding van de herkomst van de laaggeschoolde bruidegoms in Helden en Maastricht, en specifiek de mijnwerkers in Kerkrade. Hoewel relatief beperkt, was die in de periode 1840-1879 in Helden en

Kaart 4. Geografische spreiding van de geboorteplaatsen van laaggeschoolden gehuwd in Limburg in de periode 1800-1922 en de verandering van de spreiding van laaggeschoolden gehuwd in Helden en Maastricht en mijnwerkers gehuwd in Kerkrade in de perioden 1840-1879 en 1880-1922

Kerkrade al groter dan voor de boeren in de latere periode. In de periode 1880-1922 nam die spreiding sterk toe: in Helden met een factor 4,9 en in Kerkrade met een factor 6,7. Opmerkelijk is dat de aanvankelijk veel grotere ruimtelijke spreiding van de in Maastricht gehuwde laaggeschoolden met een factor 2,5 is afgenomen. Dit is echter wel in lijn met de eerder geschetste toegenomen lokale oriëntatie van Maastricht. De richting van de spreiding is overwegend noordwestelijk. In Kerkrade is dit iets minder door het aantrekkende effect van de Duitse mijngebieden.

Conclusie

In dit artikel hebben we een analyse uitgevoerd van de ruimtelijke en temporele veranderingen in de geografische afstand tussen de geboorteplaatsen van bruidegoms en de plaats van het huwelijk in Limburg in de periode 1800-1922. Daaruit blijkt dat huwelijkspartners in Limburg sterk lokaal waren georiënteerd. De afstand tussen de geboorteplaatsen van bruid en bruidegom blijft gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw vrij beperkt en begint pas aan het eind van die eeuw te stijgen. Limburg blijft daarbij achter bij andere delen van Nederland. Het overgrote deel van de bruiden en bruidegoms vond een partner binnen een straal van 5 kilometer van de huwelijksplaats. Pas in de twintigste eeuw gaat die afstand toenemen, later dan in andere provincies, maar wel tot een hoger niveau. Toch is ook omstreeks 1920 nog steeds 50 procent van de bruidegoms en 64 procent van de bruiden geboren binnen een straal van 5 kilometer van de plaats van het huwelijk. Wel waren er grote verschillen tussen sociale klassen. In het algemeen was de afstand tussen de geboorte- en huwelijksplaatsen groter naarmate de sociale klasse hoger was. Uitzondering waren de boeren. Zij waren en bleven sterk lokaal georiënteerd en vonden hun huwelijkspartner betrekkelijk dicht in de buurt. Een andere opmerkelijke groep waren de mijnwerkers. Aan het eind van de negentiende eeuw waren die gemiddeld minder dan 5 kilometer van hun plaats van huwelijk geboren, maar vanaf het begin twintigste eeuw nam die afstand snel toe tot 42 kilometer omstreeks 1920. De exploitatie van de mijnen leidde ertoe dat de bewoners zich geografisch gezien veel ruimer gingen oriënteren, zowel op de rest van Nederland als op het buitenland, met name Duitsland.

Hoewel Limburg sterk op de eigen provincie was gericht, kwam in het begin van de negentiende eeuw een substantieel deel van de bruidegoms uit het aangrenzende buitenland. Dit gold vooral voor de grensgemeenten. In de loop van de negentiende eeuw nam het aandeel Belgische en Duitse bruidegoms echter af. De staatkundige veranderingen door de scheiding met België hadden daarbij een versterkend effect. De beëindiging van het lidmaatschap van de Duitse Bond maakte geen verschil. Na de scheiding met België nam de oriëntatie op de rest van Nederland toe. Lange tijd bleef het aandeel van elders in Nederland geboren bruidegoms echter beperkt, ook dat uit het aangrenzende Noord-Brabant en Gelderland. Alleen in de direct aan Noord-Brabant en Gelderland grenzende gemeenten huwden substantiële percentages bruidegoms uit die provincies. Ook in de garnizoenssteden was het aandeel niet-Limburgse Nederlanders groter, vooral na de afscheiding van België, toen de Belgische militairen werden vervangen door Nederlandse. Pas in de twintigste eeuw was er, met de opkomst van de mijnbouwindustrie, een sterke toename van elders in Nederland geboren bruidegoms.

In het algemeen was de verruiming van de geografische horizon in Nederland in de begin van de twintigste eeuw vooral te danken aan de verbetering van de transportmogelijkheden en nieuwe communicatiemiddelen. Bovendien stegen

de inkomens, waardoor meer mensen toegang kregen tot deze verkeers- en communicatiemiddelen. Nederland werd in cultureel opzicht meer een eenheid. Lokale dialecten, klederdracht, gewoonten en gebruiken werden minder belangrijk. De groei en modernisering van de economie bevorderde uitwisseling van arbeid en kapitaal, waardoor lokale economische grenzen verdwenen. De veranderingen voltrokken zich echter niet in alle sociale klassen en regio's even snel. Boeren hielden langer vast aan het oude huwelijkspatroon dan andere bevolkingsgroepen. In Limburg voltrokken de veranderingen zich minder snel dan in andere provincies, maar werden ze door de opkomst van de mijnbouw-industrie wel extra gestimuleerd.

Bijlage

	Aantal	Percentage
Totaal	187.582	100,0
Jaar van huwelijk		
1800-1809	9.237	4,9
1810-1819	11.292	6,0
1820-1829	11.721	6,2
1830-1839	12.522	6,7
1840-1849	12.822	6,8
1850-1859	13.535	7,2
1860-1869	14.509	7,7
1870-1879	15.438	8,2
1880-1889	14.109	7,5
1890-1899	16.654	8,9
1900-1909	20.181	10,8
1910-1919	24.249	12,9
1920-1922	11.313	6,0
Geboorteregio bruidegom		
Huwelijksgemeente	96.052	51,2
Elders in Limburg	59.118	31,5
Elders in Nederland	13.335	7,1
Buitenland	18.400	9,8
Onbekend	677	0,4
Sociale klasse		
Elite	4.327	2,3
Middenklasse, waarvan		
boeren	46.284	24,7
overige	19.999	10,7
Geschoolde arbeiders	38.325	20,4
Laaggeschoolde arbeiders, waarvan		
mijnwerkers	8.275	4,4
overige	30.199	16,1
Ongeschoolde arbeiders	35.367	18,9
Onbekend	4.737	2,5
Gemiddelde huwelijksleeftijd		
Bruiden	28,2 (SD 7,2)	
Bruidegoms	31,0 (SD 8,3)	

Tabel 1. *Het aantal huwelijken in Limburg per tienjaarlijkse periode, geboorteregio en sociale klasse van de bruidegom, en de gemiddelde huwelijksleeftijd, 1800-1922*

Bron: GENLIAS.